

Dit bescheiden historisch overzicht van de mentaliteitsgeschiedenis en de badcultuur van de oudste tijden tot het einde van de 18de eeuw, het ogenblik waarop de stoven en badhuizen over hun hoogtepunt heen waren, vangt aan bij de middeleeuwse stad. Boeiend daaraan zijn uiteraard de zichtbare overblijfselen van haar groots verleden, maar zonet nog belangrijker is de mentaliteitsgeschiedenis van zo'n middeleeuwse stad. Ook al omdat deze bepalend is voor het zo complexe stadsleven waar wij vandaag nog steeds deel van uitmaken.

Alhoewel we het hier hebben over veel water, is de inhoud niet even 'proper'. Wie de mening zou zijn toegedaan dat het 'tegenwoordig toch wreed is' en 'uitneemt buiten vroeger', zal hierna toch lichtjes zijn idee moeten herzien.



Over Stoven en Badhuizen

VAN CULTUURTEMPELS TOT HOLEN VAN ONTUCHT

door Eddy Levis-voorzitter VIAT

De middeleeuwse straten waren vuil. Ze werden gekenmerkt door een volslagen gebrek aan hygiëne. Toch mogen we de middeleeuwers voor wat hun lichaamsverzorging betreft niet voor vuilpoezen uitschelden... tenminste niet allemaal.

Jacques d'Amiens wijst erop hoe lelijk het voor dames is een vuile hals te hebben. Hij drukt erop dat men niet moet denken, zoals veel dames schijnbaar doen, dat alleen lichtekooien zich wassen. We moeten er ons voor hoeden de normen van de 17de en 18de eeuw, de eeuwen van de watervrees, toe te passen op de middeleeuwen.

Ja, de middeleeuwers wasten zich! Aangezien dat meestal gebeurde nadat ze volledig aangekleed waren, mogen we aannemen dat die reiniging, 's morgens, zich beperkte tot de 'zichtbare' lichaamsdelen.

Een tekst leerde: "*Lavez vos mains, vos doigts, vos ongles, votre visage*". Voor sommigen was dit al een hele prestatie.

Zo kon een vriendelijk inwoner uit Siëna een Florentijnse kennis zeggen: "ik wil bij jou thuis geen wijn drinken. Jullie wassen nog eerder een buik dan een wijnglas".

En die buik zal niet zo vaak een beurt gekregen hebben...

Koningin Margaretha van Navarra vindt, in een door haar geschreven tweespraak, het heel normaal tot haar geliefde te zeggen: "Zie die mooie handen. Al heb ik ze sedert acht dagen niet ontdaan van vuil, ik wed dat ze de uwe in de schaduw stellen...".

Men verwonderde zich daar niet over, een echte man moest immers stinken!

In het begin van de 19de eeuw was er bijvoorbeeld in het gasthuis te Gent geen enkel bad.

De slaapkamer werd door heel wat personen gebruikt. Private toiletkamers waren een ongekende weelde.

Afzondering was in de middeleeuwse woning bijna onmogelijk.

Uit reactie tegen de vervuiling bij de heremieten stelde de progressieve kloosterorde van Cluny een

reglement op dat verplichtte het gezicht en de handen ten minste éénmaal per dag te wassen, en de voeten elke zaterdag. Iedereen verschoonde zich eenmaal per week en baadde zich...

tweemaal per jaar, voor Pasen en Kerstmis.

Baden of zwemmen in zee of rivier, op een warme zomerdag, was niets ongewoons. Maar warme zomerdagen zijn niet zo talrijk in onze gewesten.

Een miniatuur uit het 'Getijdenboek' van de hertog van Berry toont een waterpartijtje van mannen en vrouwen die in de open lucht baden, en dat in het allereenvoudigste badpak... naakt.

Het zal wel tot de opvoeding van enkelen behoort te hebben "*int water swemmen alse een vis met sinene vennen*". Maar algemene regel zal dat zeker niet geweest zijn. Een Engelse tekst zegt: "*it hath nat bene of longe tyme moche used, specially amonge men ... I mean swymmyng*".

Waarschijnlijk was men op het platteland minder netjes, want alle teksten schilderen ons

de dorper "ende sijn wijf, die vule" als vuil af, 'een stinkend schepsel, geboren uit ezelsdrek".

In het gedicht 'Garin le Lorain' wordt de dorper beschreven:

"Zijn armen waren enorm en zijn leden massief; zijn ogen stonden wel een handbreed uit elkaar. Zijn borst was breed, zijn haar verward en zijn gezicht roetzwart. Hij waste zichzelf zes maanden lang niet, en in die tijd droop er alleen regenwater over zijn wangen".

Rutebeuf zei dat de duivel geen boeren in de hel wilde hebben, omdat ze te veel stonken. Maar de sociale haat en de minachting van de schrijvers voor de buitenlui zal hier wel voor een zwart gekleurde bril gezorgd hebben. We menen te mogen stellen dat velen een grondige wasbeurt eens in de week net zo op prijs stelden als wij.

Reeds in de oude steden Mohenjodaro/Pakistan (Indus) en Harappa (India) treffen we huizen aan met badgelegenheden en 'het grote badhuis' met hete lucht, stoom, water en een zwembassin. De Egyptenaren waren bekend als uitstekende zwemmers. Lezen we ook niet in Exodus: "En de dochter van Farao ging af, om zich te wassen in de rivier". En op Kreta heeft men in het Koninklijk paleis te Knossos resten gevonden van de badkamer van de koningin.

Homerus leert ons dat voorname gasten vaak met een bad vereerd werden, zoals Odysseus door de betoverende Circe, of zoals Telemachus door de schone Polycaste die hem met haar eigen handen wast en zalft met rijke oliën, vooral eer hem in een schitterende tuniek te wikkelen.

"En hij geleek, toen hij de badkuip verliet, op de Goden...".

Toch was bij de Grieken het baden meer functioneel en hield het verband met de gymnastiek. Na de lichaams oefeningen (waarvoor men zich inwreef met olie) werd de olie, het zweet en het stof met schraapmessen of *strigilia* verwijderd, en na een kort bad voelde men zich weer kiplekker.

Openbare baden schijnen slechts later in zwang gekomen te zijn. De eigenlijke 'badcultuur' werd pas door de Romeinen tot hoge ontwikkeling gebracht. En het was een genoegen dat men zelfs de armen gunde. Bij de Grieken had het bad een hygiënische functie, bij de Romeinen werd het tijdens het keizerrijk een doel op zichzelf, een vorm van ontspanning. Menig keizer verwierf grote populariteit door het oprichten van reusachtige *thermae*, badinrichtingen, waar men niet alleen een bad kon nemen maar ook maaltijden kon gebruiken. Waar men aan lichaamsverzorging en sport kon doen.

Waar men zich kon laten epilieren. Waar men ook een bibliotheek aantrof om de geest te verrijken. Waar men in ieder geval de vrienden kon aantreffen en de tijd aangenaam kon doorbrengen. De thermen groeiden uit tot het voornaamste centrum van het ontspanningsleven waar de Romeinen in dichte drommen naar toe kwamen. Hoe het eraan toeging kunnen we opmaken uit de *Vita Romana*, een beschrijving van een badinrichting van Seneca, klaarblijkelijk een van de kleinere

badinrichtingen want de bovenverdiepingen ervan werden als woning verhuurd: "Ik woon boven een badinrichting. Je kunt je dus voorstellen wat een lawaai, geschreeuw en gegil in alle toonaarden naar boven doordringt, zodat je zou wensen doof te zijn. Ik hoor de ritmische klanken van hen die met halters werken. Ze stoten korte geluiden uit en ademen zwaar en hijgend. Als iemand zich laat masseren, hoor ik de klappen van de handen op de schouders, met verschillend geluid,



"Van buiten water, van binnen wijn, Laat ons allen vrolijk zijn", illustreert nogmaals dat baden, tafelen en stoeien toen heel normaal waren. (houtsnede uit een Augsburgse kalender 1481) (uit : D. Georgius Pictorius, 'Badenfahrbüchlein', Herder Freiburg, Basel-Wien, verzameling auteur)

naargelang de klap met de vlakke of met de holle handpalm gegeven wordt.

Als er dan nog een van die mensen komt, die niet kunnen met de bal spelen zonder luid te schreeuwen, en de slagen met schelle stem begint te tellen, dan is het helemaal mis. Daarbij komt nog het gekrakeel der ruziezoekers. Het rumoer als een dief die op heterdaad betrapt wordt. De kletskaus die graag zijn eigen stem hoort. En dan de duikers die zich in het zwembassin storten zodat het water onder

veel geraas hoog opspat. Maar deze laatsten stellen tenminste nog hun eigen stembanden buiten bedrijf. Maar dan die epileur, die almaar met overslaande stem zijn rijmpje uitgalmt en daar niet mee ophoudt voor hij iemand gevonden heeft die hij de haren kan uittrekken. Maar dan begint het slachtoffer dat hij onder handen heeft, te schreeuwen. Voeg daarbij nog het luid geroep van de venters met verfrissingen, worstjes en pasteitjes, alsmede de bedienden uit de kleinere eetgeleg-

heden die rondgaan om hun artikelen aan te prijzen, ieder met een speciale tongval".

In de 4de eeuw van onze tijdrekening telde de stad Rome reeds 11 badinrichtingen en 856 particuliere baden.

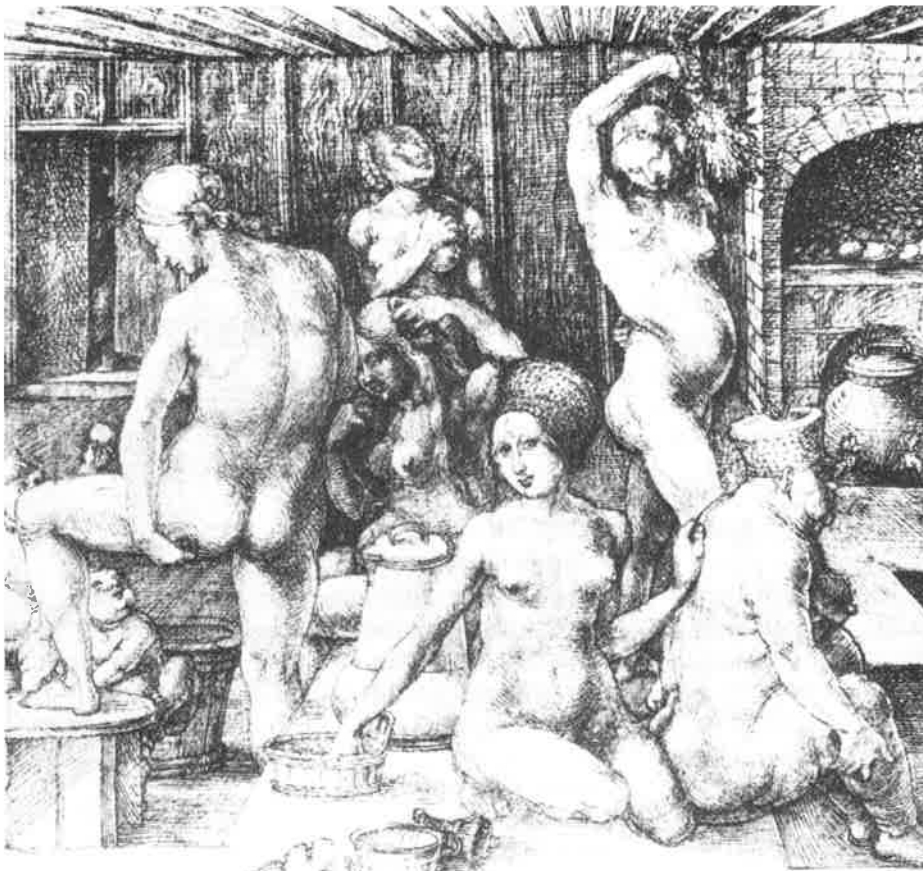
In de thermen van Caracalla of Diocletianus konden duizenden zich aan hun geliefde ontspanning overgeven, of hun geliefde ontmoeten.

Aanvankelijk waren de baden voor de mannen gescheiden van die voor de vrouwen of, in kleinere steden, had iedere sekse haar eigen baduren.

Later werd er niet zo nauw gekeken, en werden de badinrichtingen vaak lupanaria waar ongemene orgiën plaatsvonden.

De thermen werden oorden van wellust en de uitgelezen plaatsen voor 'galante' ontmoetingen.

Vrouwen van lichte zeden kwamen er hun klanten opscharrelen, en de baders eisten vrouwelijke masseuses die met geofende handen het hele lichaam bewerkten. Keizer Heliogabalus verenigde zelfs alle prostituees van een bepaalde wijk van



*Een vrouwenstove.
Albrecht DÜRER
1471-1528. Pentekening 1496. Kunsthalle
Bremen BRD).
(uit 'Lichaam & Hygiëne. Naar de wortels van
de huidige gezondheidscultuur', MIAT,
1985)*

Rome om samen met hem het bad te nemen en hem bepaalde diensten aan te bieden, een ritueel waar ook keizer Domitianus verzot op was. Overal waar de Romeinen zich vestigden, bouwden ze hun thermen. En tegen de uitspattingen van de Romeinse baden zou de Kerk zich heftig verzetten.

Met de ondergang van het Romeinse Rijk vervielen de thermen. Dat was niet het geval met het bad als dusdanig. De badinrichtingen bleven in vereenvoudigde vorm bewaard, enerzijds in veel kloosters en anderzijds zouden ze zich, via het Oostromeinse Rijk, een weg banen naar de wereld van de islam, waar de badhuizen of hammams als paddestoelen uit de grond schoten.

In het dagelijks leven dient een gelovige islamiet zich ettelijke keren per dag te reinigen.

De Inquisitie zal hier in het laatste stadium van de *Reconquista* in Spanje gebruik van maken (1491).

De moslims waren makkelijk te herkennen. Op aangenaam ruikende wijze onderscheidden ze zich van hun christelijke tijdgenoten. De Inquisitie ging op de geur af, want een goede christen stinkt. Een vette lichaamsgeur bewijst dat de persoon in kwestie niet door zijn geloof verplicht is zich vijf keer per dag te wassen.

Vroeger werd al eens beweerd dat de Kerk een groot tegenstander

van de lichaamsverzorging zou zijn geweest. En inderdaad waren er kerkvaders die de baden veroordeelden. Clemens van Alexandrië omdat ze "een onbeschaamde wellust voor mannen" waren, of zoals Sint-Athanasius die leerde dat het aan maagden, de bruiden van Christus, verboden was andere lichaamsdelen te wassen dan voeten, gezicht en handen. Toch moeten we erop wijzen dat de kerk niet tegen de zuiverheid van het lichaam donderde, maar wel tegen de misbruiken die al te vaak met baden gepaard gingen in de laat antieke tijd.

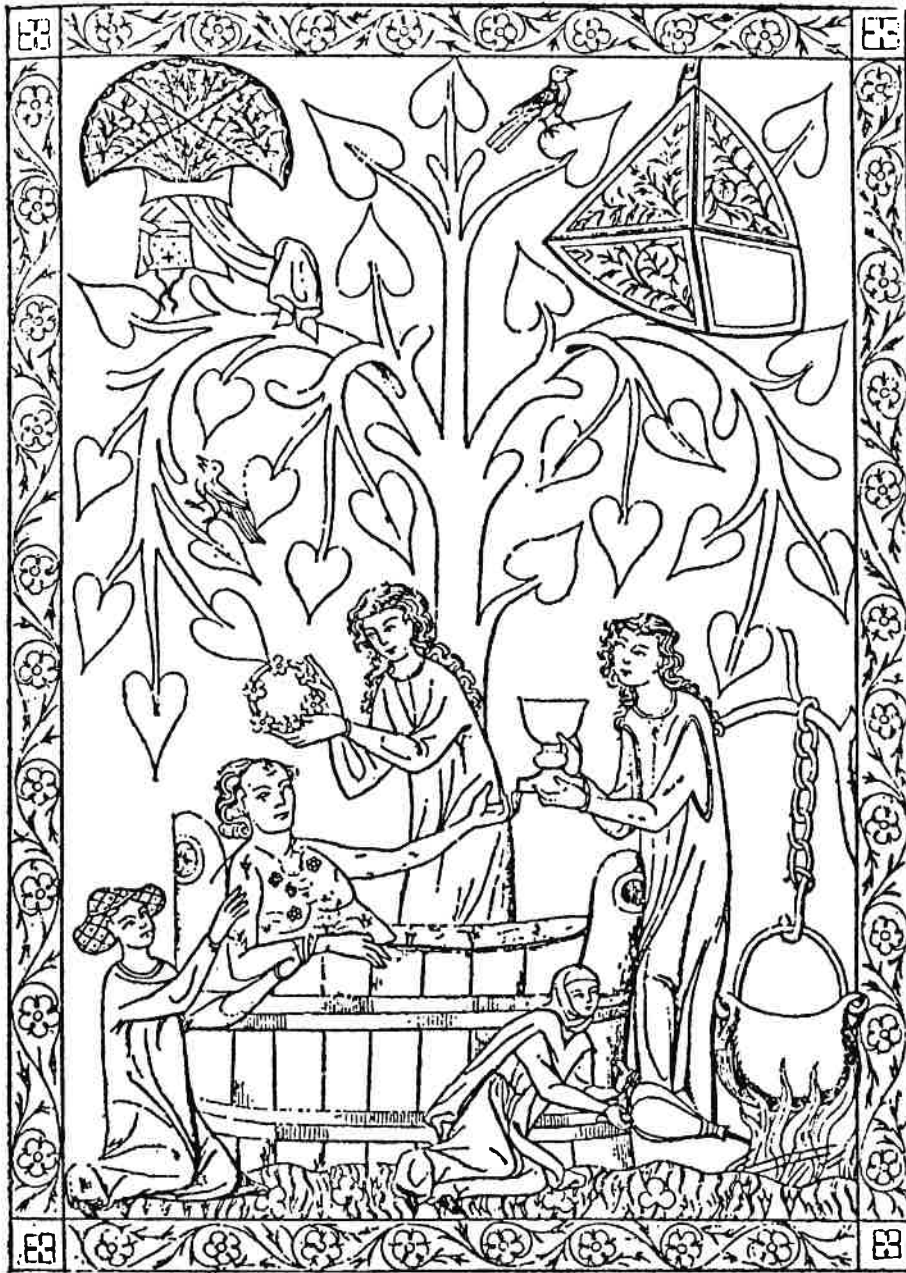
Reeds in de 6de en 7de eeuw zouden sommige kloosters een badgelegenheid voor de geestelijken gekend hebben, en zou het voor veel christenen een gewoonte geweest zijn te baden vooraleer de heilige sacramenten te ontvangen. Maar deze inrichtingen waren zeker niet openbaar en ook niet toegankelijk voor leken.

Gregorius van Tours meldt dat de nonnen van Poitiers als protest hun klooster verlieten, en als één van hun grieven opsomden dat de abdis toeliet dat vreemdelingen 'onbetaamelijk' baden namen in het klooster. Lichamelijke of 'betrekkelijke' reinheid was een gewone zaak. Sommige heiligen deden er afstand van, in een geest van versterving... Sint-Jeroom waarschuwde tegen overdreven

netheid en stelde de heilige Hilarion die zijn hele leven hetzelfde hemd droeg, als model, Sint-Agnes stierf op 13-jarige leeftijd... ongewassen! Een vrouwelijke pelgrim uit de 4de eeuw, teruggekeerd uit Jeruzalem, pochte dat ze haar gezicht in achttien jaar niet gewassen had uit schroom de heilige olie van het doopsel, dat ze ginder ontvangen had, ervan te verwijderen. Adalbertus, aartsbisshop in de 11de eeuw, nam volgens zijn biograaf nooit een bad. Ook de heilige Bruno, aartsbisshop van Keulen in de 10de eeuw, had zich van baden onthouden. Sint-Franciscus en Catharina van Siëna rekenden vuilheid bij de tekenen van heiligheid en vermeden baden. En zo zouden we nóg voorbeelden kunnen aanhalen.

Wereldlijke heren werden niet zo geleid door een geest van wereldse onthechting, en velen hielden wel van een bad. Einhard, biograaf van Karel de Grote, tekende de keizer als een uitstekend zwemmer en liefhebber van baden, vooral dan van warme baden. In zijn paleis te Aken zwom hij zeer dikwijls en soms nodigde hij vrienden en zelfs zijn lijfwacht in zijn zwembad, waar "soms meer dan honderd mannen" rondploeterden.

Baden in de open lucht kwam ook meer en meer in trek, al vielen



Het is de plicht van de vrouw des huizes haar gast, uit pure gastvrijheid, te baden. Soms moesten de dochters deze vriendelijke taak op zich nemen. Verschillende miniaturen, zoals deze, stellen ons de ridder voor in een tobbe, omringd door schone jonkvrouwen. (verzameling auteur)

er wel ongelukjes voor. Zo verdrong Frederik Barbarossa in 1190 bij het baden in de 'Salef' in Klein-Azië, wat mede de oorzaak was van de mislukking van de derde kruistocht.

Op het vasteland zien we onder het meubilair van de eenvoudige lieden, als onmisbaar meubel, de tobbe of waskuip, waarin de hele familie zich wekelijks schrobt, en waarin de kleintjes, waarschijnlijk luid schreeuwend, een 'behandeling' moeten ondergaan.

Het bad krijgt een symbolisch karakter én voor de aspirant-ridder op de vooravond van de ridderslag, én voor de dode vóór zijn begrafenis.

Voor velen is het baden een ontspanning, bij iedere gelegenheid wordt er gebed: vóór een feest, vóór een bruiloft, vóór een reis. In een tijd waarin het zeer moeilijk is het lichaam vrij te houden van ongedierte en parasieten, van zweet, vuil en etensresten, betekende simpele reinheid op zichzelf al schoonheid.

Het is een plicht van de vrouw des huizes haar gast, uit pure gastvrijheid, te baden. Soms moeten de dochters deze vriendelijke taak op zich nemen.



Verscheidene miniaturen stellen ons de ridder voor in de tobbe, omringd en geassisteerd door schone jonkvrouwen. Na het bad wordt de gast onderworpen aan een soort massage, de meisjes '*doucement le tastonnet por endormir*'... maar misschien bleef hij dan pas voorgoed wakker! Veel miniaturen tonen ons een ronde houten tobbe. Op de bodem van de kuip lag meestal 'een soort moltonnen deken die de houten bodem van die kuip moest beschermen tegen afsplintering'. Wij hebben echter de stelligste indruk dat de deken bedoeld is om het achterwerk tegen afsplinteren van de bodem te beschermen. Het was een heel karwei om aan een kuip vol warm water te komen, en dat ook warm te houden. Er waren heel wat mensen die zo'n gewoon badpartijtje in de keuken niet alles vonden. Men trok daarvoor naar speciale

inrichtingen, de badstoven die overal te vinden waren.

Het woord 'stoof' is in nagenoeg alle Europese talen bekend. In het Provençaals *etuba* of *stuva*, Spaans *estufa*, Frans *estuve* of *étuve*, Oudduits *stupa*, *stobe*, *stube*, Engels *stove* of *stew*, in Scandinavië *stofa*.

De inrichting was primitief, maar doeltreffend. Op gloeiende rijen stenen werd water gestort, en zo kon men lekker stomen. Het vertoonde wel enige gelijkenis met de Finse sauna van onze tijd. Een gat in de zoldering van de badstoof liet toe het teveel aan damp of hitte te laten ontsnappen. Soms, zoals te Dijon, liet een stel zitbanken in trapvorm de bader toe, opklimmend en geleidelijk een hogere temperatuur te bereiken. Een ander procédé bestond erin pannen gloeiend heet te stoken en op de bodem van een kuip te leggen. Daarover kwam dan een met talrijke gaten doorboor-

de plank. Vervolgens werd er water op gegoten, zodat er overvloedig stoom ontstond. Houten kuipen werden veel meer gebruikt dan metalen, hout bewaart immers veel langer de warmte.

De stoven in openbare badgelegenheden werden eveneens druk bezocht door mensen die hun netjes opgeruimde woning tijdens het weekend schoon wisten te houden, of die warme, drukkende atmosfeer van de badstoven verkozen boven hun eigen povere kamertemperatuur, of nog... die tijdens hun bad liever in vreemd gezelschap in de kuip rondploeterden. In fatsoenlijke gelegenheden werden de dames en heren netjes gescheiden gehouden en had iedere sekse haar eigen zaal met kuipen, of haar eigen uren.

Gent telde in de middeleeuwen, net als in alle andere steden van Vlaanderen en ons

omringende landen, een groot aantal van deze stoven of badhuizen.

In het midden van de kamers der stoof stond een grote houten badkuip in de vorm van een afgeknotte kegel, waarin de stoofhouder of zijn meid emmers warm water goot, dat op een houtvuur was gestookt. Een balksleutel van het stadhuis van Damme stelt zo een kamer uit de 15de eeuw voor met klanten en de meid.

Als brandstof gebruikte men hout dat men in de talrijke bossen sprokkelde of hakte: "*blocke, fausseele, mutsaerde, falourde* (takkenbossen) *ofte berringhout*".

Te Gent, als in andere steden, waren er brandhoutmarkten. Een schepenvordering van 1575 leert ons dat brandhout werd verkocht aan de Torenpoot (begin der Hoogstraat), aan de Lievebrug, aan de Ketelbrug en aan de Nieuwbrug.





*Aan het badwater werden soms kruiden of andere aromatische stoffen toegevoegd.
(houtsnede van Urs Graf uit 'Kalender des Doctor Kun', Zürich 1508)*



*Met muziek door 't leven, ook in 't bad. In ieder geval schijnt het er gezellig aan toe te gaan.
(verzameling auteur)*

*Het stoombad bleef zeer gegeerd (links).
(verzameling auteur)*



*Een man en een vrouw in een badkuip. Een vrouw komt uit een deuropening met een ketel water. Een man bespiedt het paar van achter een gordijn.
(detail uit een eikenhouten balksleutel - stadhuis van Damme)
(verzameling auteur)*

Verder gebruikte men thuis soms houtskool of turf.

Steenkool was in de middeleeuwen wel bekend maar men gebruikte ze enkel in de smidse, vandaar de naam *smedekolen* of *charbon de fèvre*.

Er waren mannenstoven, vrouwenstoven en stoven zonder enige bepaling. Zij waren gemengd.

De Potter beweerde dat potstoven stoven waren waar men 'een pot kookte', dus kon eten. Alfons Van Werveke echter meent dat potstoven die waren, waar potten met warm water - dus geen badkuipen - ter beschikking van de klanten stonden om zich gedeeltelijk te wassen.

In Frankrijk heeft men namelijk de vermelding gevonden van "*pots à eau d'or et d'argent*".

Deze waren natuurlijk in het bezit van de hogere standen. Men vermeldt er ook bij: "*des bassins ou vaisseaux à laver les pieds*".

Nochtans bewijzen zekere politieverordeningen dat de stoven ook gashoven waren 'waar men bedden dekt'.

Het staat vast dat men veel langer in bad bleef dan nodig was om zich te wassen en het is waarschijnlijk, dat in het begin de bedden alleen maar dienden om wat te rusten na het baden.

Zo trof men in de eerste helft van de 15de eeuw te Gent al

heel wat stoven aan:

- *Eene mannen stove, staende inde Paerement steghe* (1417-18)

- *Een mannen stove, gheheeten den Rooden Leeu*,

staende inden Huydevetters houc (1426-27)

- *Eene vrouwestove staende an der Grauw poerte* (1460-61)

- *Eene vrouwe stove, staende up sente Lisebetten gracht ende es eene potstove...*(1446-47)

- *Eene vrouwe potstove, gheheeten de Duve, up sente Lisbetten gracht* (1446-47)

- *Een potstove staende tSente Pieters bachten den Hudeveters houcke* (1425-26)

De potstove inden Hudeveters houc, dat men heet De Croene (De Kroone) (1427-28).

Ook een heleboel straatjes droegen de naam van 'stove', omdat zich daar zo'n badinstelling bevond.

Zo vermeldt dr. Victor Fris er ons een paar in 'De oude straatnamen van Gent' uit 1925:

- **STOOFAARD** : of Stooftstege was de naam in het begin van de 15de eeuw gegeven aan het Hoefijzerstraatje, dat in de Lange-munt uitkomt. Hier bevond zich de stove of badhuis *de Pale*.

- **STOOFSTRATE** : of Stovesteege, dat uitgeeft op de Bisdomkaai en zo werd genoemd omdat er een badhuis stond dat in 1460 *Het Valczkin* heette.

- **STOFSTRAAT** : van de Recolettenlei tot Onderbergen, heette vroeger *Stovesteege* of



Ligging van het kasteel Wandelaert op het Panoramisch gezicht op Gent in 1534. Deze vestingstoren werd door de schipper Jan Wandelaert in 1454 bewoond. (SAG, Atlas Goetgebuer)

Stoofstraatje, eveneens naar een stove.

- STOVESTRAETJE : hier bevond zich *In den Coriander* (van de Waelpoortbrugstaat tot de Grote Huidevettershoek).

Ook in de bloeitijd van de havenactiviteiten aan de Lievekom was op de hoek van het Sint-Widostraatje een stove genaamd 'het *Schaec*', wat 'Het Schaakbord' betekent. Het gaat hier echter om een woordspeling, *schaec* wil ook zeggen 'in zijn schik zijn, het genoeg smaken'. Zeelieden en lichte vrouwen hebben zich altijd tot elkaar aange trokken gevoeld. Zei men toen immers niet: '*hij houdt stove op bordeel*', daarmee bedoelend dat het een

niet beter was dan het andere.

Van Werveke heeft het er over dat in vele steden stoven en stoofstraten zijn:

- In 1325 wordt er een stoofstraat vermeld in de Langemunt. In 1369 zegt men dat daar een stoof was.

- In 1391 treffen we de stoofstraat aan, een naam die gebleven is tussen de Recolettenlei en Onderbergen :

'*Stovesteeg op de Leie achter de Freren Mineuren*'. In 1482 wordt dit nogmaals vermeld als zijnde een mannenstoof 'Het Maantje'. In 1511 lezen we dat daar een vrouwenstoof was, 'De Kraai'.

Diericx weet er nog een paar anderen te situeren:

- *Eene mannenstove in de brabant-straete, met alle sulcke stofferingen van coetsen, bedden, saergen, lijnwaden ende andersints als daer toebehoeren*. En hij citeert nog de volgende tekst:

- *Kenlic dat Henricus Fiers, Filius Lievens, kende dat hy ghehuert heeft jegens Joes vanden Zande eene vrouwen-stove staende an der grauwer-poerte* (tussen Langesteestraat en het Sluizeken).

De eigenaars waren nog vrij inschikkelijk. Bij overstroming en vorst of vriesweer, wanneer de werking van de stoof onmogelijk was, diende men geen huurgeld te betalen. Zo zegt een tekst uit 1460:

"*een jaer lanc duerende omme IX groeten de weke, ende up dat de stove ledigh stonde ter oorsaeke van groote waetere ofte vorste so soude men voor dien tyt niet gheven*".

In zo'n contract stond meestal vermeld dat de huurder, gelijk overigens in de meeste stoven, al wat nodig was tot het uitoefenen van zijn bedrijf in huur kreeg: bedden, dekens, slaapkamers, emmers, kommen, gereedschap om vuur te stoken en zo meer. Soms schoot de eigenaar zijn weinig bemiddelde huurder geld voor om van wal te steken. Zo lezen we in de *Acten en Contracten van de Keure* uit 1454-1455 dat meester Willem den Wale, eigenaar van de stove



Kaart Hondius 1641, ongeveer een eeuw later dan het Panoramisch gezicht op Gent. Het oorspronkelijke steen is verbouwd. (SAG, Atlas Goetgebuer)



**Balneum Plummers
of de baden van
Plombières. Het
gemengd baden,
zelfs met gebrekkigen in een gemeenschappelijk bad.
Rondom het bassin,
de gasthuizen en
herbergen met uit-
hangborden.
(houtsnede De Balneis -
Venetië, Junte 1553)**

**Zicht op de oude
watermolen van de
Braemgaten en het
Wandelaert-kasteel in
1883 met trapgevel en
hoge schoorsteen.
(SAG, fotoarchief
SCMS)**

**De trapgevel van het
Wandelaert-steen in
1912. De hoge
schoorsteen is hier al
verdwenen (rechts).
(SAG, fotoarchief
SCMS)**



aan de Wulfsbrugge bij Sint-Jacobs aan Jan van den Torre en Yde Meskins, zijn vrouw, in pacht heeft gegeven: "XXVII bedden met haerlieder hoetpuelen, de XXXVII saergen ende de XXXVII oorcussenen, de vier grote beckenen, de III eemer hakers, de teninen kannen van twee stopen, den puteemer besleghen met ijzeren banden, de instrumenten, vorken ende andere, daermede dat men tvier maect, behorende... ter stofferinghe van der vors stove".

Dit was zowat het voornaamste alaaam om behoorlijk te werken. In 1912 doet Armand Heins ons het verhaal

van de ontdekking van zo'n stoof onder de titel 'Le Casteel Wandelaert à Gand'.

Hij vertelt (vrij vertaald) in zijn archeologisch verslag: "Enkele maanden geleden, toen ik aandachtig de achtergevels bekeek van de oude gebouwen welke uitgeven op de samenvloeiing van de Schelde en de Kuiperskaai, op de hoek dicht bij de Oude watermolen van de Braemgaten, ontdekte ik een trapgeveltje dat uitliep op een tamelijk brede schoorsteenkap die op enkele gesculpteerde hoofden rustte.

Hevig geïnteresseerd door de uitwendige versiering van dit oude

gebouw, werd ik gedreven om het interieur aan een nader onderzoek te onderwerpen en uit te vissen wat dit oorspronkelijk geweest was. Het geheel was ingesloten door een mengelmoes van gebouwen uit diverse periodes. Het gebouw gaat terug tot de 15de eeuw. (...)

Het blijkt nu dat de stove die men heet 't Casteel van Wandelaert' een badinrichting was waar in 1477 een zekere Pieter de Smet de functie van badmeester uitoefende. Alles wijst er op dat deze badinrichting gebouwd was op een veel oudere welke verbouwd en uitgebreid werd in het begin van

de 15de eeuw".

Uit de 'Mémoires sur la ville de Gand' van Diericx blijkt dat op deze plaats een versterkte toren heeft gestaan. Deze belangrijke plaats werd later door de gemeente in cijnspacht gegeven en werd een badhuis of *vrouwe stove*. Heins: "Langs de rechterzijde van de gebouwen komt men via een kleine binnenplaats aan een vierkante stenen trap die toegang geeft tot de verdieping waar de stove zich bevond. Op elke verdieping verdelen scheidingsmuren het geheel in twee kleine zaaltjes. De oude schoorstenen zijn verdwenen.

Er valt op te merken dat het onderste van de bakstenen constructie waarin wij ons bevinden de vorm heeft van een ietwat uitgerekt vierkant (...). Voor wat verder nog het interieur betreft vinden we in een soort ronde kuip, die nu dichtgemaakt is met een stenen bevoering en die de interne vergaarbak geweest is van waaruit men binnenshuis Scheldewater kon putten, daar hij op waterniveau lag". En Heins besluit: "U ziet het, dit gebouwje is zeker niet het enig in zijn soort dat nog in onze contreien bestaat. (...)"

Meestal onderscheidden de badstoven zich aan de buitenzijde in niets van de omringende huizen. Ze hadden geen uithangbord, maar toch wist iedereen ze te vinden, zelfs in de nauwe donkere steegjes.



Ze kenden een grote toeloop. Om de gezelligheid te vergroten kroop men met zijn beidjes in één kuip, liefst niet met de eigen echtgenote die men thuis op de kinderen liet passen zoals het een goede moeder betaamt.

Een plank wordt over de kuip gelegd zodat een hartversterkend maal kon opgediend worden om de verloren krachten te herstellen, terwijl soms ook een paar muzikanten met fluit en tamboerijn, of een minnestreel, het gezellig samenzijn kwam opluisteren. Het kwam ook voor, zoals een miniatuur ons toont, dat een partijtje schaak werd gespeeld in het bad, of een partijtje met de dobbelstenen.

Dat dus het baden in een kwade reuk kwam te staan, is geen wonder!

De mannen baadden tesamen met 'Wijntje en Trijntje'. Wijntje werd geschonken door een koppelaarster en 'Trijntje' zat naast of tegenover 'mijnheer'. Soms baadden meer Trijntjes en meer mijnheren gezamenlijk in een nog grotere badkuip.

In Dijon werd in 1410 een gemeentelijke verordening uitgevaardigd, die de mannen en de vrouwen over de vier badstoven van de stad verdeelde op straffe van 40 solidi per overtreding. Eén van de eerste slachtoffers van de nieuwe regeling was een monnik die op heterdaad betrap was

met twee gehuwde vrouwen. Op voorpraak van zijn abt echter werd hij van boete vrijgesteld... Het hoeft ons niet te verwonderen dat heel wat baden vlug een bepaalde faam kregen... maar ze bleven druk bezocht. En nochtans schreef het ambacht van de badmeesters van Parijs, op bevel van de politie, in 1269, in zijn statuten voor, dat 'lichte vrouwen', lepralijders, vagebonden en andere lieden '*diffamez de nuit*', niet in de badstoven mochten toegelaten worden. De omroepers die met galmende stem het openen van de badhuizen moesten aankondigen, mochten dit niet doen vooraleer het licht was. Want de badstoven mochten niet geopend worden in het schemerdonker, om de bezoekers niet bloot te stellen aan "*mauvaises rencontres dans l'obscurité*". De juiste aard van deze ontmoetingen en blootstelling werd evenwel niet meegedeeld.

De stad Gent bezat gedurende de 14de eeuw en vooral in de 15de eeuw een groot aantal stoven waar het ook wel niet altijd even pluis zal geweest zijn.

Baudewijn Van der Loren zegt in zijn '*Achte personen wenschen*' iets over de goede sier van zijn tijdgenoten: "*Baden en stoven altoes, ende bancketten, springhen, dansen, hoven*

dobbelen, goet verteren..."

De stove ging wel eens met lichamelijke afmattingen gepaard:

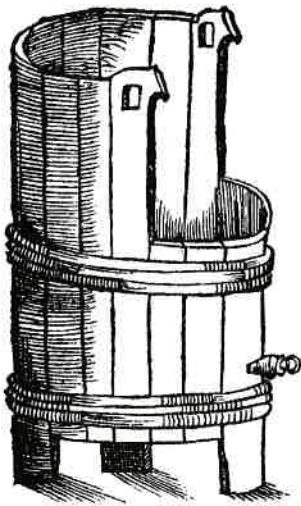
"Alsi sijn moede, gaen si met staeden te gadre in die stove baden, die si daer hebben al bereet, want elc daer sine camere weet in die herberghe..."

De waarden van het middeleeuws badhuis waren schaamteloze stropers, net als de vrouwen welke ze bezochten. Hoort hoe een middeleeuws dicht één ervan laat zeggen: "*Dan liep ick met den ghezellekens in valeyen Spelen en zing,hen, dansen en reyen, Oft met mijn Ghespeelinnen en Kaerkens,*

Met mijn Ghenootkens en Ghevaerkens Liep ick wandelen in pricelen en hoven, En oock op secrete plaatsen en stoven". Geld en gezondheid waren in het badhuis lichtelijk te verliezen. Het geld kreeg er dikwijls hazepoten of vleugels zodat menige rijkaard er berooid buitenkwam. Hoort wat de dichter van '*Die Rose*' schrijft:

"Rekent van herbergien ende die morsele van leckernien, ende men vercoept alsoe diere hare feeste ende beleciere, dat si vercopen al hare lant ende hen no blijft no gelt noch pant".

Zal dit een uitzondering geweest zijn?



Een zitbad met windscherm.
(uit: *Badenfahrtsbüchlein*. *Wie man richtig badet*, 1560, herdruk Herder Freiburg Basel Wien)

Waarschijnlijk niet. Nog vele andere dichters heffen hetzelfde deuntje aan. Ongetwijfeld zal de schrijver van het hiernavolgend rijm - geschreven op het omslag van het handboek der schepenen van de keure van 1454 - wel op de stove hebben gedoeld: "Die avont ende die morghen ne zijn niet even vroed: die morghen die wilt zorgen, den avont Verdoet dat goed. Wilde die avont zorgen, also die morghen doet, de meneghe zoude rijden die nu gaet te voet!" Volgens het 'Zoendingincbouc' van 1447 veroor-

deelden de schepenen een zekere Elisabeth Zeeghbooms voor laster tegenover Ida sLanghe omdat zij het gerucht verspreid had dat: "tkint, dat se hadde, toebehorende Jacob Vlaminck (haar man), sine niet en was, maer behoorde bat anderen toe, want se ghesien adde gheweest int stove, liggende onder eenen cerdinen potmakere"... Vrouwen zouden al voor minder in elkaars haren vliegen!

Stoven vond men te Gent in het centrum, in drukke straten maar ook op afgelegen of minder bezochte plaatsen, zoals op de

Huidevettershoek, de Houtlei en zo meer... Indien er waren die op zedelijk gebied te wensen overlieten, zullen het waarschijnlijk wel deze laatsten geweest zijn, doordat hun ligging weinig opviel.

De overheid, die maatregelen nam tegen de openbare ontucht, bewaakte de verdachte huizen en zij werd hierbij gesteund door achtbare poorters, die badhuizen verpachtten en in het huurcontract de bepaling schreven de pacht te beschouwen als verbroken wanneer de wet van de zedelijkheid in de stove zou worden geschonden.

De vrije omgangsvormen, waarvan Poggio Bracciolini gewaagt, voor de hedendaagse mens wel al te vrijmoedig, waren mede kenmerkend voor de tijd van de Renaissance. Deze oude gravure stelt een maaltijd voor tijdens het (gemengde) baden.
(uit : 'Water Log', Darwin Finlayson Limited, Shopwyke Hall, Chichester, Sussex, England, zd)



De hiernavolgende acte uit 1460-61 leert ons dat ook de kerk de zedeloosheid tegenwerkte. Degenen die, onder voorwendsel van een bad hun huis voor ontucht openstelden, mochten geen sacramenten ontvangen: *"...bespreec wesende dat de vors.(eyde) Gillis, noch zijn wijf, gheen buten dienlinghen houden zullen noch gheen onredelic gheselschap, daeromme dat zij zouden moeten laten ten hélegen sacramento te gane"*.

Er waren natuurlijk ook stoven waar men alleen ging om zich te baden en waar op zedelijk gebied geen vuiltje aan de lucht was.

En wie kent de Brusselse Stoofstraat niet waar Manneken Pis

voor 't water zorgt?

In de Stoofstraat stond een beroemde of zou je moeten zeggen, beruchte badstov die al in de 13de eeuw werd vernoemd.

De Brusselse badstoven waren internationaal vermaard, wanneer de reactie van Eustache Deschamps rond 1400 maatgevend mag zijn als hij de mooie meisjes en badstoven van Brussel met weemoed herdenkt:

"Brussele adieu, ou les bains sont jolyz, Les estuves, les fillettes plaisans, Adieu beauté, leesse et tous deliz, Chanter, dancer et tous esbatements".

En dat allemaal in onze zo onschuldige en toeristisch ogende Stoofstraat!

De overheid zou paal en perk aan de uitwassen stellen. Eén van de verordeningen was dat er niet mocht worden gedanst, voordat men alle kleren weer aan had...

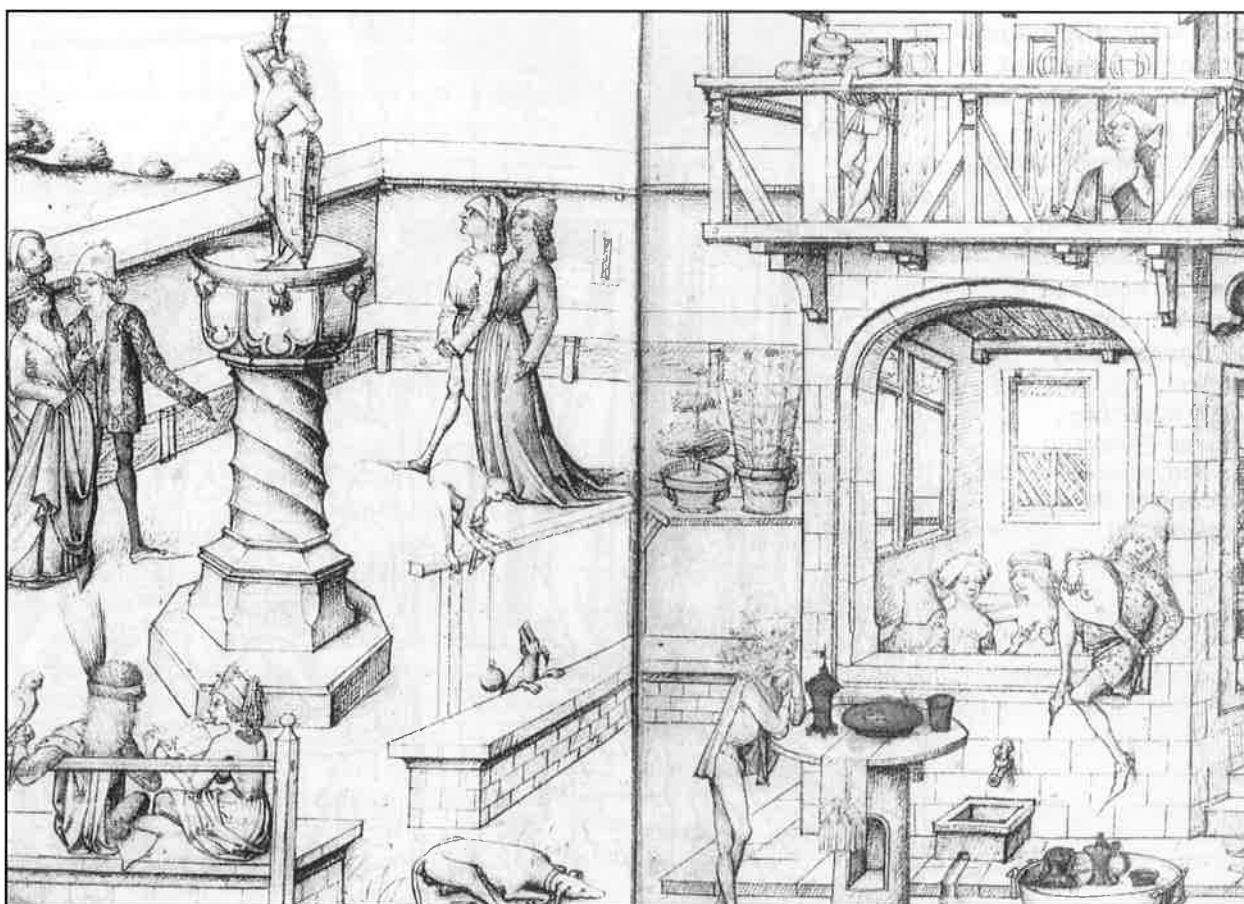
Uit de keuren en stadsordonnanties kan men opmaken hoe het beschavingsoffensief er verliep. Er is een toenemende neiging tot gedragsregulering van de ingezetenen die samen gaat met de groeiende eis tot beheersing in het openbaar en een daarmee gepaard gaande erkenning van persoonlijke vrijheid en verantwoordelijkheid. De beheersing van geweld was een halszaak voor het stedelijk leven.

Er werden *paisierders* of *paismakers* aange-

steld. Ook het zedelijk leven probeert men van hogerhand steeds meer aan regels te onderwerpen.

Zo gaat men overspel te lijf, pooiers, koppel-aars, bordeelhouders én de badstoven. Deze regulering dient bovenal een nieuwe huwelijksmoraal die op sterk materiële belangen berust: onduidelijke bloedverwantschappen doen bezitsvererving hopeloos in de knoel raken. Ook komt er een stroom aan hygiënische verordeningen op gang vanaf het begin van de 14de eeuw.

Er komen plaveisel, openbare toiletten en vuilnisstortplaatsen. Reeds in de 14de eeuw neemt men sterk beperkende maatregelen tegen vervuilde



'Master of the House Book' : Badhuis in de 15de eeuw.
(Londen, Coutauld Institute of Art, Witt Library).

stadsindustrietjes en kleine ondernemingen. Het plassen tegen openbare gebouwen wordt sterk ontmoedigd. Verschillende gebouwen worden tot op zekere hoogte geverfd: "*om datter nyemant pissen en soude*".

Bovendien wordt de hygiëne ook bevorderd door het groeiend aantal badhuizen die dan wel een beruchte reputatie krijgen als deftige bordelen, maar waar het wassen en baden hoe dan ook het uitgangspunt bleef. Vaak leverde het adellijke uitgaansleven moeilijkheden op. Vier jonge edellieden gaan in 1510 een avondje uit in Brussel. Ze worden niet toegelaten in het bordeel gelegen naast de badstoof in de Pollepelstraat, misschien vanwege het late uur, middernacht. Ze dreigen de deur in te trappen en er volgt een stevig gevecht. Er valt een gewonde, zoon van een herbergier, die korte tijd daarna overlijdt. De vier edellieden nemen de wijk, schrijven een brief aan Maximiliaan waarin zij spreken van een ongelukkig toeval bij noodweer.

Binnen de elf dagen verleent de Soeverein hen vanuit Augsburg (!) gratie en eerherstel. Hiermee staat de stadsmagistraat buiten spel!

Het adellijk uitgangslven gaf dus veelvuldig aanleiding tot botsingen met de stedelingen. De kool en de geit moesten echter gespaard blijven, want het

Brusselse stadsbestuur wilde voor de bloei van de economie, de adel op de Coudenberg voor geen prijs kwijt!

Toch dienden volgens Boccaccio in de 15de eeuw de badinrichtingen meer de zinnelijkheid dan de zindelijkheid. Soms konden zelfs de heiligen het niet langer aanzien en gebeurde er... een wonder, zoals te Florence in 1506.

Een afbeelding van de heilige maagd, geplaatst boven een deur tegenover de ingang van een wat loense stove, sloot plots de ogen alsof ze de hele zaak niet langer meer kon aanzien. Daarop werd ze - hoe kan het anders - vereerd met een grote hoeveelheid waskaarsen die haar het gezicht helemaal beletten.

En de badstoof bleef even drukke dagen kennen.

We weten het niet met zekerheid, maar misschien verkocht de gewiekste badmeester wel de waskaarsen zodat zijn trouwe klanten onmiddellijk een penitentie bij de hand hadden.
Si non e vero e lien trovato.

In 1429 werd in Mons bij politiereglement verboden "*nulles ymaiges de Dieu, de sa bonne mère, ne de sains ou saintes*" aan de gevel aan te brengen. Aangezien de badstoven onfatsoenlijke plaatsen zijn, zullen ze geen uithangborden met de afbeelding van God of de heiligen tonen.

Zelfs in de badstoven waar de dames en heren ieder hun eigen dagen hadden, waren fatsoenlijke vrouwen niet veilig. Wanneer gebeurde dat namen zich de avontuuraren lieten opsluiten, om de volgende dag de nietsvermoedende maagden op het lijf te vallen, en te staan "*assez d'autres choses qui ne sont pas belles à dire*".

De badmeesters stonden overigens bekend als uitstekende koppelaars, en de badinrichtingen waren noch men noch meer bordelen geworden. Soms was er wel een zwaakke reactie, zoals te Antwerpen in 1403, waar bepaald werd dat de houders van badstoven "*niet meer vroukene in hare stoven houden en zelen dan die den goeden luden in der stoven dienen mogen, dats clairlic te verstant dat zy gheene wyfkene opembairlic vore hare doren en zelen laten zitten, ghelyc of zy in bordeele saten*".

De badstoven waren alle dagen open, behalve op zon- en feestdagen. Dat waren immers rustdagen! Dus ook hier gold *never on sunday!*

Tegen de badstoven rezen soms ook protesten van de barbierschirurgijns. Niet uit morele overwegingen, maar wel commerciële. De baden werden immers soms zwaar geparfumeerd, en naast de baden trof men ook kamertjes aan waar men zich kon

laten scheren, epilieren en aderlaten, karweitjes waarvan de toenmalige barbiers meenden het monopolie te hebben. Maar de badmeesters wisten een oplossing te vinden. Ze wierven erkende barbiers aan, zodat aan het monopolie niet werd getornd. Lacroix beweerde dat, naar mohammedaans gebruik, veel mannen en nog meer vrouwen, zich in de 15de eeuw de meest intieme lichaamsdelen lieten epilieren door bevoegde en erkende barbiers. Maar het waren alleen lichtekooien en straatmadelieven die "*ce qu'elles nommaient le 'poil honteux', le peignaient, le frisaient et le parfumaient avec mille recherches de sensualité obscène*".

In enkele van onze steden was het bij een huwelijk de gewoonte 's avonds met de hele bruidsstoet een bezoek te brengen aan de badstoven (waardoor waarschijnlijk nog meer huwelijken konden volgen).

Poggio Bracciolini, apostolisch secretaris, die de krachttoer verwezenlijkte nog vóór zijn huwelijk veertien kinderen te hebben, beschrijft ons de badinrichtingen in het begin van de 15de eeuw van de kleine stad Baden bij Zürich. De baden waren er heilzaam voor allerlei ziekten, maar niets genazen ze sneller en doeltreffender dan de onvruchtbaarheid van de vrouw.

Hij schrijft ook: "de twee seksen zijn gescheiden door een schutting die op talrijke plaatsen doorboord is met openingen die de baders en baadsters toelaten samen verfrissingen te gebruiken en elkaar de handen te strelen, wat hun geliefde gewoonte is".

"Komisch is het te zien, hoe verlepte oude vrouwen samen met frisse jonge meisjes het bad instappen en zich halfnaakt aan de blikken van de mannen blootstellen. Vaak krijgen de dames hun middagmaal in het bad opgediend op tafels, die op het water drijven. Aan de heren wordt het graag toegestaan aan deze verstrooiing deel te nemen. Een lust voor het oog zijn de jonge meisjes met hun stralende gezichten, schoon als jonge godinnen. Ze dansen en zingen in het water of zij spelen met een bal die ze van de één naar de ander gooien".

Hij vertelt dat er wandelgangen om de baden aangelegd waren, zodat de bezoekers en wandelaars, onder wie zeer veel geestelijken, de mooie baadsters bijna naakt als godinnen konden bewonderen. De kleding bestaat uit een zeer licht linnen kleed, dat aan de zijkant open is, een soort van doorzichtige japon, die noch de hals, noch de borst, noch de armen aan het gezicht onttrekt...

Een minnehandeltje wordt in dergelijke omstandigheden zeer makkelijk. En Poggio gaat verder: "De gewoonte wil dat de mooiste meisjes een kleine beloning eisen van de toeschouwers... Daarom laat men ook niet na vooral de mooiste enkele geldstukjes toe te werpen die ze in hun kort opgeheven jurkje opvangen. Dan vechten ze onder elkaar, en laten ze toe een blik te werpen op hun meest intieme charmes". Poggio bekent trouwens dat hij zijn tijd heel aangenaam doorbracht met het werpen van geldstukjes... Ongetwijfeld ligt in de beschrijving van Poggio's schoonheids-genot iets van het klassieke sensualisme dat met de renaissance nog feller zou oplaaien. Veel badmeesters engageerden mooi personeel om het de klanten zo goed als mogelijk naar de zin te maken. Soms werden ze wel eens gestraft, zoals in 1408 toen vijf *estuveurs* zich te verantwoorden hadden "*pour avoir tenu femmes de joye en leur maison à l'heure défendue*". Het is niet helemaal duidelijk of de straf sloeg op '*femmes de joye*' of op '*heure défendue*'.

Overall waren in de badstoven ook bedden aanwezig. Na het warme bad kon men in een bed de vermoeide leden uitstrekken... of er nog meer vermoeidheid opdoen. In Italië was het de lichtekooien

verboden zich in de nabijheid van de badstoven te wagen, maar toch regende het klachten van eerbare vrouwen tegen scènes waartoe baden aanleiding gaven. Badstoof en bordeel werden synoniem, en veel stadsbesturen maakten geen onderscheid. Zo besloot de raad van Maastricht in 1381, dat geen gemene vrouwen die intieme omgang met mannen hebben voor geld in geen enkele andere stove noch bordeel zullen zitten behalve in twee stoven achter Onze Lievevrouwekerk op boete van 1 jaar verbanning.

In de 16de eeuw ging het succes van de openbare badstoven snel achteruit. Veel geneesheren waren er trouwens tegen in hun concurrentiestrijd met de barbiers-chirurgijns die aan de badstoven een welkom melkkoetje hadden en de medici veel klanten afsnoepten. Het gerucht ging dat de baden slecht waren voor de zenuwen wat, gelet op de diverse activiteiten die er zich afspeelden, niet slecht bekeken was. Artsen beweerden dat baden af te raden waren voor zwangere vrouwen want ze doodden de vrucht in haar schoot. Ze geloofden ook dat de baden allerm minst goed waren voor jonge meisjes, omdat velen in de badstoven, door het water dat zaadcellen aanvoerde, bevrucht raakten. Dat meisjes in de badstoven zwanger



Over de verschillende manieren van baden: het wildbad in een poeltje in de vrije natuur (boven). In de beroemde baden van Baden bij Zürich gaan mannen en vrouwen, oud en jong, gezond en ziek, samen in het openbaar zwembad onder de ogen van enkele toeschouwers (onder).
 (Johannes Stumpf, Schweizer Chronik, (1586)



werden, zal inderdaad wel waar geweest zijn... maar niet door de schuld van het water. Meer en meer gingen pastoors en predikers tegen die 'holen van ontucht', waar de vrouwen niet aarzelden hun naaktheid tentoon te stellen. Een Frans moralist fulmineerde: "God weet als gij u in de badstoven ontbloot *depuis les mamelles jusqu'à la plante des pieds*, welke dan uw ontuchtige blikken zijn, uw misdadige handelingen, uw onkuise woordspelingen. En het is nog erger, ge schaamt u zelfs niet er uw eigen dochters heen te leiden". "Maar", ging de prediker in een ander sermoen verder, "niet alleen burgers bezoeken baden, het zijn plaatsen waar ook geestelijken, religieuzen en seculieren zich verzamelen".

Na de uitdrijving van de Moren uit Spanje bindt het katholicisme met sterke hand de strijd

aan tegen de badinrichtingen, in de meer noordelijke regionen krachtig bijgetreden (en dus gesteund) door de Reformatie.

Erasmus schrijft in 1524:

"Voor 25 jaren was in Brabant niets zo geliefd als de publieke baden, nu zijn ze alle verlaten. De nieuwe melaatsheid heeft geleerd er ons van te onthouden".

Die melaatsheid wordt elders '*mala francosa*' of Franse ziekte genoemd en is niets anders dan de syfilis die zijn nefaste intrede in Europa heeft gedaan en verschrikkelijke verwoestingen aarichte onder de onthutste Europeanen.

De lichamelijke hygiëne gaat dan ook met rasse schreden achteruit, zodanig zelfs dat men zich helemaal niet meer gaat wassen. Van Werveke meent dat er bij ons geen stoven meer waren in het begin van de 17de eeuw.

Het sluiten van de stoven en een verkeer-

de interpretatie van de preken tegen die instellingen waren noodlottig voor de openbare gezondheid.

Waren de zielen niet meer zwart, hetzelfde kon niet gezegd worden van het stoffelijk lichaam! Bijna niemand had een bad in huis, zodat lichaamshygiëne een illusie was. Voeg daarbij dat men begon te geloven dat het hele lichaam wassen een zonde was en weldra waste men zich hoe langer, hoe minder.

Men krijgt een afschuw van water.

Parijs telt nog slechts twee *étuves* voor een bevolking die verdriedubbeld is sinds de tijd van Filips-August, toen er nog 26 waren.

Het is de gouden tijd van Louis XIV, de Zonnekoning, waarin alleen crême gebruikt wordt als wasmiddel. Een dikke laag poeder bewerkt een uiterlijke witheid die een surrogaat is voor natuurlijke zindelijkheid.

Het is de pruikentijd. En deze pruiken zijn noodzakelijk om de afzichtelijke hoofden vol etter, puisten en ongedierte 'elegant' te bedekken, terwijl reukballetjes minder aangename geurtjes moeten bestrijden. In 1640 verschijnt in Parijs nog een boek waarin gevreesd wordt dat het wassen weer in de mode 'dreigde' te komen. Want er zijn mensen die zich dagelijks de handen wassen en - men mag er haast niet aan denken - ook de voeten! Gelukkig trekken de geleerden dadelijk van leer tegen die verderfelijke nieuwigheid en waarschuwen resoluut tegen het schadelijk gebruik van water, althans door gezonde personen. Alleen op voorschrift van de dokter mag een bad genomen worden. En zo zet men eigenlijk de klok terug tot de tijd van de heilige Benedictus.

O tempo, o mores...

Bronnen

Alfons VAN WERVEKE, *Gedenkbladen uit het leven onzer voorouders*, 1936

Jaap TER HAAR, *Geschiedenis van de Lage Landen*, 1970

L.M. THIERRY, *Populaire beschrijving van de grond waarop de stad Gent is gebouwd*, 1950

Ch.-L. DIERICX, *Mémoires sur la ville de Gand*, 1814

Dirk LAPORTE, *VIAT-wandeling: de Lievekom*, z.d.

Guido DESEYN, *Gids voor Oud Gent*, 1984

Luc DEVLIEGER, *Het stadhuis van Damme*, 1982

D. Georgius PICTORIUS, *Badenfahrbüchlein - Wie und wa man richtig badet*, Frankfurt 1560

Herman PLEIJ, *De sneeuwpoppen van 1511, Stadskultuur in de late Middeleeuwen*, Meulenhoff, Amsterdam/Kritak, Leuven 1988

Eline CANTER CREMERS-VAN DER DOES, *Het bad, Van Dishoeck, Bussum 1965*

Mohammed EL FERS, *De schijnheiligheid van de Reconquista*, De Groene Amsterdammer, 28 november 1990

Eddy LEVIS, *Het Wandelaert-Steen en andere stoven*, Ghendtsche Tydingen, 13de jg. Nr. 3 mei 1984 p. 148-157

Eddy LEVIS, *Nog over stoven, Het Wandelaert-Steen en andere stoven*, Ghendtsche Tydingen, 13de jg. Nr. 3 mei 1985, p. 173-179